

BOZKIRDA ÖLÜM VE YAS*

Cemal DİNDAR

Kağan Tabusu: “Ölüm varsa bu dünyada zulüm var...”

Cengiz Han, Taoist bilge Çang-çuen’i huzuruna çağırttığında içinde derin bir ümit vardı. İlk karşılaşmalarında “Ölümsüzlük ilacımız var mı?” diye sordu. Üstat, sözü ve Han’ı hiç yormayan kesinlikte yanıtladı: “Hayatı korumanın yolları var, fakat bir ölümsüzlük ilacı yoktur.” 10 Mart 1223’te, Taşkent bölgesinde bir süre avında attan düşerek yaralandı. Taoist bilge, ‘bilgeliğinin’ bir kanıtı gibi Cengiz Han’a, başına gelenin, alınacak bir ders olduğunu söylese de aldığı yanıt, avlanmanın asla vazgeçilmeyecek bir zevk olduğu idi. Onun günümüzdeki çocuklarından bir Moğol, Fransız araştırmacı Roux’a şu esinleyici cümleyi boşuna söylememiştir: “Şamanlar hayattan, rahipler ölümden söz eder.”

Cengiz Han, bu olaydan dört yıl sonra, 1227’de yetmiş iki yaşındayken bir iç kanama sonucu öldü. İmparatorluğunun merkezinden 300 kilometre güneyde, Doğu Kansu’daydı. Ordusu Tangut ülkesini yerle bir etmekle meşguldü. Ölen hükümdarın şerefine, yenilenlerin büyük bir bölümü katledildi. “Yemeğim sırasında şu açıklamayı yapın: Son insana kadar katledildiler.Han, ulusu yok etti.” Sözü edilen yemek, cenaze şöleni yemeği idi. Adına söylenen ağıtlarda şu sözler de geçiyordu: “Ey İnsanların Aslanı, Ebedi mavi Gök’ten doğmuş, anayurdun, sarayların, altın çadırların, ulu kişilerin, prenslerin, soyluların, sancağın, gençliğinde evlendiğin karın Börte, kutsanmış ülken, büyük ulusun, sadık dostların!..”

Cenaze Moğolistan yoluna çıkartıldı. Kayıtlara göre yol boyunca cenaze alayının önüne çıkan her bahtsız oracıkta öldürüldü. Onların bu talihsizliği, Gök tarafından sevilmediklerinin işaretiydi. Attila’dan beri yapıldığı gibi, prens ve önderler naaşı görmeleri ve yasa katılmaları için kabul edildiler. Kesin bilmememize rağmen, yine eski adetlere uygun olarak; kanı gözyaşıyla karıştırdıklarını, yüzlerini çizdiklerini, kulaklarını kestiklerini, ölünün kozmik döngüye katılmasında yardımcı olmak için cenaze çadırının etrafında atlar koşurulduğunu düşünebiliriz.

Cenaze töreni büyük bir şölen ile sona erdi. Cengiz Han, bir av sırasında yüksek bir tepedeki bir ağacın gölgesinde dinlenirken seçtiği mekana gömüldü. Mezarı kazan işçiler, yine geleneklere uygun bir şekilde ve büyük bir olasılıkla öldürüldüler. Ona silahları, içecek kupası, atlar, belki biraz sürü, esir ve kadınlar eşlik etti. Yattığı yer, *yeke korik*, ‘yasak yüksek yer’ kutsal bilindi ve yasaklandı. Bir süre sonra, imparatorların mezarlarının saklı tutulması geleneğine göre Cengiz Han’ın yattığı yer unutturuldu ve halen de bilinmemektedir.

Bir süre sonra, ruhu sancakta tuğ olarak ortaya çıktı, bu koruyucu ruh orduların önünde rehberlik etti ve ona kurbanlar sunuldu.

İşte o Bozkır kökenli türküde, Gesi Bağları’nda hep iyi anladığımızı düşünüp yine de şaşkınlık yaratan o mısranın taşıdığı yükün bunlarla ilgisi olsa gerek. “Ölüm varsa bu dünyada zulüm var.” İlk akla gelen kişinin kendi ölümü olsa da, çok yakın zamanlara değin, özellikle kağan tabusunun, şef yasasının henüz dipdiri olduğu dönemlerde başkalarının ölümü zulüm olarak da bozkırı katediyordu.

Nasıl ki bu dizede ölüm-zulüm yanyanalığı rastlantı değilse elbette şu da rastlantı değildir ve aynı Cengiz Yasası’ndan, Freud’un Totem ve Tabu’da toplum ruhsallığının ilk çerçevesini bulduğu şef-sürü diyalektiğinden köken alır: 12 Eylül’ün şefi Kenan Evren darbeyi izleyen üç yıl içinde yurdu karış karış dolaşmıştı. O “yurt gezileri”ne de yer verdiği yayınlanmış anılarında konuşma yaptığı her şehirle ilgili yazdıklarını şu cümle ile bitiriyordu: “Bir hayli kurbanlar kesildi.”

“İLAHLARI VE RUHLARI TEDİRGİN ETMEK...”

Şimdi daha eskilere, İ.S. I.yüzyıla gidelim. O tarihlerde Kuzey Moğolistan’da Asya Hunları vardı. 1925 yılında, Kozlov söz konusu bölgedeki Noinula ormanlarında hükümdar mezarlarını buldu. Bu mezarlar bölmeli idi. Her ne kadar, Kozlov’un keşfinden önce yağmalanmış olsalar da, altın rozetler, süsler, taşlar, fincanlar, tunç kazanlar, hayvan kemikleri çıkartıldı. Özellikle fincanların Çin’den gelmiş oldukları ve göçebe işi olamayacak kadar incelikli yaldızlarla, işçilikle yapıldığı görüldü. Yine bu mezarlarda ipekliler, Çin nakışlı dokumalar da vardı. Göçebe kültürüne uygun hayvan tasvirçiliğinin örnekleri bulundu ve bu örnekler İskit-Sibiryaya tarzının tipik özelliklerini, canlılığını taşıyordu. Ligeti, asıl şaşırtıcı olanın bu mezarlardaki bazı buluntularda hissedilen Yunan ruhu olduğunu yazıyor ve bunun bir etkilenimden çok Karadeniz kıyısı boyunca gerçekleşen ithalatla ilgili olabileceğini belirtiyor (Ligeti, 334).

Ateşin artıcılığına inançla, ölülerin yakılmasına birçok toplulukta rastlandığı bilinmektedir. VII.yüzyılda Kök Türklerin bu tarzdan vazgeçtikleri ve bu vazgeçişin Çinlilerce iyiye yorulmadığı, aşağıdaki Çin belgesinden anlaşılıyor:

“(Türkler), geleneklerine göre ölülerini yakarlardı. Şimdi onları gömmeleri ve mezarlık inşa etmeleri gösteriyor ki, atalarının törelerine aykırı hareket ederek ilahlarını ve ruhlarını tedirgin etmeye başlamışlardır.” (Liu’dan aktaran Divitçioğlu, 88).

Peki Kök Türkler, ölülerine nasıl bir tören düzenlerlerdi?

“Bir kişi ölünce, cesedi çadırına konur. Oğulları, yeğenleri ve kadın-erkek akrabalarının her biri bir koyun ya da at öldürüp ona kurban olarak çadırın önüne bırakırlar. Acıklı çığlıklar atarak çadırın çevresinde yedi kez dönerler. Çadır kapısına gelince, akan kanın gözyaşlarına karıştığı görülecek biçimde bir bıçakla yüzlerini keserler. Yedi kez döndükten sonra dururlar. Uygun bir gün seçerek, kullandığı eşyaları ve bindiği atı yakarlar. Küllerini toplarlar. Ölüyü belli zamanlarda gömerler... Defin günü, akraba ve yakınlar, öldüğü gün yaptıkları gibi kurban sunarlar, at koştururlar ve yüzlerini keserler.”(Avcıoğlu,414)

‘Belli zamanlar’ dendiğinde kastedilen; biri eğer bahar veya yazda ölmüşse yaprakların sararıp döküldüğü mevsim, eğer güz ya da kışta ölmüşse, yaprakların göverdiği, çiçeklerin açtığı mevsimdir. Divitçioğlu, altı aylık bekletilme süresi ile ilgili iki varsayımdan söz ediyor. Birincisi, İranın doğusunda yaşayan Hint-İrani budunlarla etkileşime işaret ediyor; at kurbanı, kanı gözyaşıyla karıştırma benzerlikleri yanında ceseti kuşlara terk etme ve altı ay etin kemikten eksiksiz ayrılmasını bekleme. Ortak duyuda, oğulun ustaya ya da öğretmene emaneti sırasında söylenen bir ‘baba’ sözüdür: “eti senin kemiği benim.” İkinci varsayım ise henüz hiçbir bulgu elde edilmemiş olsa da mumyalama olabilir.

Ne olursa olsun, bu bekleme süresinin varlığını çeşitli yazıtlardan bilmekteyiz. Bilge Kağan yazıtı:

“Bunca qazqanıp qanğım qağan ityıl onuç ay altı otuzqa uça bardı lağzın yıl biçinç ay yiti otuzqa yoğ ertürdüm”

(Bunca kazanıp babam kağan it yılının onuncu ayının yirmi altısında uçuverdi. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde yoğunu erdirdim.) (Divitçioğlu,89).

YAS TÖRENİNDE NİŞANLI SEÇMEK

Yoğ, yas törenidir. Dıvıtçioğlu, yoğ günü ile ilgili, yas ile Őenliđin birbiriyle buluŐtuđu ilginç bir ayrıntıyı aktarıyor:

“(Yoğ günü) erkekler ve kızlar zengin ve süslü giysilerini giyip mezarın başında buluŐurlar. Bir erkek bir kıza aşık olunca törenden döndükten hemen sonra kızın ailesine sağdıç gönderip evlenme teklifinde bulunur. Kızın yakınları çoklukla, bu isteğe rıza gösterir.”(Dıvıtçioğlu, 90)

AŐk ile yas bir olsa da, düğün ile yas töreni bir olmaz. Yine de, yoğ töreninde, evliliklerin temelini atılması ve hep birlikte yenilen kurban ile ‘ölüm’ün kültürel bir inkârının varlığı, ölümün berekete dönüŐtürüldüđu söylenebilir. Bu bereketin bir ifadesi de, ölü evine armağanlardır ve Anadolu’da ölü evinde aŐ piŐmemesi ve komŐuların belli bir süre aŐlarını bölüŐmesi geleneği yaŐamaktadır. Dizge bellidir: “ölüm, bekletme, gömülme, kurban kesme, konuklar, getirilen armağanlar, hep birlikte yenilen ölü aŐı ve gelecekteki evliliklerin temelini atılıŐı...” Getirilen armağanlar ya hep birlikte tüketilmekte, ya da ölüye sunulmakta, yani mezara konulmaktadır (Dıvıtçioğlu,92).

Ölüm, bir bedenden kut’un çekilmesi, neredeyse bulaŐıcı bir hastalık olarak da görülür. Anadolu’da bugün de, özellikle ‘dünyada gözü olan’ ölülerin rüyada görülmesi iyiye yorulmaz ve rüyada ölmüş birini görmenin en yaygın biçimlerinden biri ‘çağırılma’dır. Daha özlü söylemek gerekirse, ölmüş olan, diğerinin kut’unu almak istemektedir. Halk deyiŐlerinde bunun iŐaretleri vardır. Kut’un bir bedenden deyim yerindeyse ‘kirlenmeden ve ziyan olmadan’ çıkmasının en kesin yollarından birinin boğarak, kan dökmeden öldürmek olduğunu da düşünerek: “Ahirette de olsa iki elim yakanda olacaktır.”

DERMAN ARAYIŐI

Hastalık varsa çare arayıŐı da vardır. Çang-Çuen’den, Taoist bilgeden ölümsüzlük ilacını isteyen Cengiz Han’ın bozkırlı ruhunun, böyle bir ilacın olmadığını öğrendiğinde, bilgenin ‘hayatı koruma’ önerisine verdiği yanıtı biliyoruz. İlkel için ölümsüzlük doğal bir Őeydi, ölümün mutlak bir yadsıması vardı, onların zihinlerinde sonsuzluk diye bir kavram yoktu. Sonsuzluk kavramı, insan zihni için köklü bir kültür deđiŐimine eşlik eden büyük bir sıçrama, devrimdi ve öyle görünüyor ki, ancak ölümün hastalıkların en kötüsü değil, bir yokoluŐ olabileceğiyle, yolun sonu ile soyutlanabildi. Ölümsüzlük arayıŐı, kavimlerin büyük kahramanları ile özdeŐleŐti ve günümüze büyük destanlar olarak kaldılar. Uygarlık serüveni, bir de ölümsüzlük diye bir Şeyin olmadığını öğrenme süreci oldu. Her kavim, kendi kültüründe, baŐkaları ile etkileŐerek insanlığın ölüme karşı ortak savunma düzeneğine bir Őeyler kattı. Orta Asya’da ölüm bir hastalık olarak görüldü. Bir hastaya ve bir ölü evine benzer tepkiler verildi. Hasta, eğer ileri gelenlerden biri ise kölelerinin eline bırakıldı ve yakınları da dahil herkes ondan uzak durdu. Eğer köleyse ya da, belki aynı anlama gelmek üzere köle veya hizmetçi edinecek denli zengin değilse yurttan uzaklaŐtırıldı bozkıra terk edildi. Parça, bütündür: özellikle salgın hastalıklardan çok çekmiŐ olmalılar. Ortaçağ bir de en azından veba çağı değil midir? Eğer hastalıklardan biri salgın Őeklinde yayılıyor ve öldürüyorsa, hastalık tanımına uyan her durum bulaŐıcıdır. “Biri hastalandığında... evinin önüne bir mızrak konur ve bu mızrağın etrafına da kara bir keçe sarılır. Bunu gören hiç kimse içeri girmeye cesaret edemez.”(Plan Carpin’den aktaran Roux, Alt., 99).Sıklıkla, bu iŐareti koyan da hastanın kendisidir. Biri ölürlen yanında olanlar, yeniay dönene kadar başkanın ya da hükümdarın meskenine giremezlerdi. Hasta can çekiŐirken hızla yanından uzaklaŐırlardı. Ay ile ölüm süreci arasındaki iliŐki Şöyle açıklanmaktadır: “Ay dönemi küçük bir evrendir, doğumla başlar, olgunluğa eriŐir ve ölümlle sonuçlanır. Yeni ay, düşüŐün ve yok oluŐun tehlikelerini gideren bir başlangıçtır.” Cenaze törenine katılanlar, özellikle yas tutan akrabalar toplum yaŐamına katılmazdan önce arınma törenlerine katılırlardı; iki ateş arasından geçerler, iki yandaki Şamanlar üzerlerine büyülü sözler eŐliđinde su serperlerdi ve bu arınma yalnız insanları değil, hayvanları, eşyaları, çadırları da içerirdi. Ölüden geriye kalan ve onunla irtibatlandırılan her Şey mundardı, evler bile bazen yıkılır yeniden inşa edilir ya da bir süre terk edilirdi.(Roux, 102).

Bozkır toprağı, insanın arkaik inançları ile uygarlığın yeni iman dizgelerini, kimi zaman birini yeşertip diğerini soldurarak yan yana taşıdı. Roux, bunu Altaylı topluluklar için özlü bir şekilde yazıyor: “Altay toplumlarında ölmeme arzusu o denli güçlüdür ki, dualara duyulan inanç, güven onlara yeterli gelmemektedir.”(Roux, 52)

Hastalık varsa, ilaç da vardı. Türkomogol dillerde ilaç için kullanılan en yaygın kelime *em* dir. Von Gabain bu kelimenin *im*, *yem* gibi değişik biçimlerini belirtmiştir. Vambéry, Çuvaşça *amal* kelimesinin Türkçe'nin Çuvaşça ses sınıfında *am*'dan türediğini, Meynard da, bu kelimenin kadın cinsel organını da ifade etmesi nedeniyle kullanımdan kalktığını ileri sürmektedir. Ramstedt, ilaç ile sihirli çare arasında, ilkinin *em* ile, ikincisinin *dom* ile karşılandığını bularak ayırım yapmıştır. *Dom*'un üfleme fiiliyle ilgili olduğunu ve uygun dualarla birlikte yapılan ilaç tedavisini karşıladığını belirten Ramstedt'in, bir Moğol bilginince onaylandığını vurgulayan Roux, Anadolu'da bu işi yapanlara ‘üfürükçü’ dendiğini duysa sanırım şaşırılmaz. Batı Kansu'da *dom*, “kötü kaderi önlemek, hastalıkları ve felaketleri uzaklaştırmak için yapılan dini ayin” anlamındadır. Daha önce özellikle Uygurlar'ın Hint-İrani etkileri aldığını ve Maniheizt ve Budist boyların olduğunu gördük. Aynı etkilenimin göç yollarında olsun yerleşik olsun birçok Türk boylarında yaşandığı kesindir. Roux, Altay toplumlarında ilaç ile ilgili İran kökenli iki kelimenin varlığını belirtmektedir. Bunlardan ilki, bugün Anadolu Türkçesinde yaygın kullanımı olan ve ilaçtan sevgiliye kavuşmaya kadar geniş bir anlam silsilesine sahip *derman* kelimesidir. Derman'ın gerek Orta Asya(Roux, Kalmuk dilinde güç anlamına geldiğini belirtiyor), gerekse Anadolu'da hem çare, hem de güç-kuvvet anlamında kullanılması, Türklerin öteden beri hastalık ve sağlık ile ilgili inanışları hakkında aydınlatıcıdır. Kut'un çekilmesi ile ‘güçten kuvvetten düşme’ arasında bir bağ kuran bu inanışta, biraz cesaretle şunu diyebiliriz; *derman*, ister ilaç, ister sevgilinin kolları, ister dua olsun kut'un yerine konulmasıdır da!.. Halk şiirinde bunun, *derman* ile, ilaç ile hastalığın, derdin yadsınması ve kut'a kavuşmanın bir çok örneği vardır. En yakın örneklerden biri Mahzuni'nin şu lirik şiiri:

“Mahzuni Şerif'im dindir acını
bazı acılardan al ilacını
Pir Sultanlar gibi darağacını
Bilmem boylasam mı boylamasam mı?”

Farsça'dan geçen ikinci kelime ise darû'dur ve geçmişte toz ilaç anlamındayken, bu güne darı olarak kalmıştır.

Ot kelimesi ise ikili anlamını korumuştur; iyileştirmek için kullanılan ilaç ve öldürmek için kullanılan zehir. Bugün ise, argoda bir de keyif verici maddeler, özellikle esrarın adıdır. Bundan daha önemlisi, Roux'un da vurguladığı ateş anlamına gelen *od*'dur. Ateşe arındırıcı bir işlev yüklendiğini biliyoruz ve tıbbi işlemlerde belki de ilaç olarak ot'un ve hekim karşılığında otacı'nın yerleşmesinde bu işlevin etkili olduğunu ileri sürebiliriz.

ÖLÜM İLE HAYAT ARASINDA

Ölüm ve hastalık karşısında da insanların eşitsizliğinin işaretlerine tekrar vurgu yapmak gerekiyor: Uzun ömür beklentisi, sıklıkla hükümdar ile anılır ve bunu verecek olan şaman ya da büyücü değil, ilahi güçtür. Şaman, kötücül bir ruh kişiye musallat olmuşsa işlev görebilir, ölümün nedenine dair yorumlarda, ya da olabilecek felaketler konusunda kehanette bulunabilir lakin ölümü engelleyemez. Ölüm ile hayat arasında bu yeğin karşıtlık ve kişioğluna ölümsüzlük olmadığının bilgisini bir değil birçok biçimde öğretmeye yönelik kültürel birikimlerden bugüne değin önemli bir üslup kalmıştır: Ölmüş olan kişi, türkülerde, mezartaşlarında konuşarak yaşamakta direnmiştir. Aşağıdaki mezartaşı yazıtı Yenisey bölgesindedir ve Kırgızlara atfedilmektedir:

Ben Sangun Bay Opa'nın oğlu, ünlü Çor'um.
Tasasız büyüdüm. Sonra şu tasa olmuştur:

Ne gökyüzündeki güneşten, ne de yeryüzündeki ülkemden yeteri kadar yararlanamadım, Emin bir yerde bulunan karımı (karılarımı) ve vadideki oğlumu (oğullarımı) terk ettim

Bu metinlerin genel analizinde şu öğeler belirlenmiştir:

- i. Öldüğü için üzülmeye ve hayata doymamışlık
- ii. Hayattakilerden yas tutmaları ve cenaze töreni gerçekleştirmeleri talebi
- iii. Biyografik bilgiler
- iv. Terk edilen malların sıralanması. Roux, bunları sayıyor; ilk sırada kadın(lar) var, sonra sıra gözetmeksizin; çocuklar, kan kardeşler, halk, müttefikler, hükümdar, sürüler, mal varlıkları, ülke, güneş, ay, binek atı, sadak.
- v. Ölenin yaşı
- vi. Acı ya da üzüntü cümleleri
- vii. Daha az sıklıkla başka bilgi, örneğin ritüel ile ilgili bilgi

Fuad Köprülü'nün Şamanik geçmişin bugünkü temsilcileri olarak gördüğü aşıklardan ve bu aşık geleneğinin de son ve som temsilcilerinden Mahzuni Şerif'in 1970'li yıllara ait bir ağıdı bu dizge ile çözümlenebilir:

Bilmeden gelmişim anam anam Bozyer köyüne
Karagün karşımda durmuş ağlıyor
Yürü yalan dünya doymadım sana
Ömrüm nihayete ermiş ağlıyor, oy
Nedir oy, nedir oy, kader oy

Bozyer'in etrafı anam anam bağlar höyükler
Dilim dönmez anam diye sayıklar
Toprağa mı doldu kaytan bıyıklar?
Kırpıklarım özün kırmış ağlıyor, oy
Nedir oy, nedir oy, kader oy

El attım döşüme anam anam vay anam n'oldu
İki avcuma da al kanım doldu
Körpe yavrularım babasız kaldı
Oturup boynunu bükmüş ağlıyor,oy
(Hısım akrabayı dermiş ağlıyor)
Nedir oy, nedir oy, kader oy

Nazlı bir insandım anam anam değildim efe
Kurudu dillerim varmadı ofa
Haber gitmiş arkadaşım Şerif'e
Sazını döşüne dürmüş ağlıyor oy
Nedir oy, nedir oy kader oy.

Yasın ve ölüm karşısındaki tutumun bu geleneğinde her ne kadar ölümsüzlüğün olmadığı ve ölümün kabullenışı varsa da, sofu bir kaderciliğin damarlarını tıkayan bir boyun eğmeme, yaşama arzusu da vardır. Roux'un yanılışı, erekselliğe düşmüş olmasındandır ve sungur kuşu'nun, ondan da önce kergek kuşu'nun artık uçmayı bıraktığını sanmasındandır: Eski Türkçede 'öldü' demek için *kergek boltı* denilmektedir. Kültigin yazıtında şöyle geçmektedir: "Kül tigin özi anca kergek boltı." Roux, *kergek boltı* sözünü *gerekenle buluştu* diye çeviriyor.(Roux, 62-65) Oğuzların sungur'u ile birlikte düşünülünce, Diviçioğlu'nun "daha fazla bilgiye ihtiyaç var" diyerek çekinik ileri sürdüğü çeviri "Kül Tigin'in ruhu böylece kuş oldu" en azından bu kitapta buraya değin birikmiş olan bilgiye uygun düşüyor.

Bozkır topluluklarında genel olarak hastalıktan ölmeye iyi gözle bakılmamaktadır. Kişiyi tüketen, acz içinde bırakan bir hastalık esaret gibi algılanmakta, bir kirlenme süreci olarak görülmektedir. *Ölümler içinde ölüm beğenilse*, bozkırda yaşayan biri savaşta hayata veda etmeyi seçecektir. Orta Asya topluluklarından Ostiaklar, aniden ölenlerin, daha iyisi bir ayı tarafından öldürülenlerin doğrudan göğe çıktıklarına, hastalık nedeniyle ölenlerin ise uzun bir süre yer altı tanrısına hizmet etmek durumunda kaldıklarına inanırlar.

ÇARESİZ HASTALIK: İHTİYARLIK

Bozkır toplumları için kesin bir şekilde iyileşmesi imkansız olan hastalık ihtiyarlıktır. Bir çok toplulukta zinde ve canlı iken, henüz düşkün olmamışken intihar ya da kendini öldürtme yaygın bir gelenektir. Daha ötesi, bir hükümdar zaaf gösterdiğinde, onun gösterdiği zaaf aynı zamanda bengi dönüşün düzeni için bir tehdit ve kaos için bir işaret olduğundan, bu tehditi ortadan kaldırmanın en keskin yolu hükümdarı öldürmektir. Bu tutumlar yalnız Orta Asya’da değil yeryüzünün hemen tüm bölgelerinde yaşanmıştır. Derbisler; “yetmiş yaşına gelen insanları öldürüyorlar ve yakın akrabaları etlerini yiyordu”, Kaspiler; “yine yetmiş yaşından yukarı olanları çöl gibi ıssız yerlere bırakarak ölüme mahkum ederlerdi”, Buryatlarda; “Yaşlı erkek ve kadınlara en iyi giysileri giydirilir, şeref meydanında halka olmuş akrabaları ve dostları arasına oturtulurlar; uzun konuşmalardan ve bol şarap içildikten sonra yaşlılara uzun ve katı birer yağ parçası yutturulur. Bu onların boğazlarına takılır ve boğularak ölmelerine neden olur”, Çukçe toplumlarında; “ (üç günlük bayramdan sonra) yaşlı adam, ormana, önceden kazılmış bir çukurun yanına götürülür, içine itilir, canlı canlı gömülürdü... Oğul için, anne babasını doğal ölüme terk etmek bir utanç kabul edilirdi.” Yine Çukçelerde, 1894 yılına ait bir tanıklığa göre, hasta bir adam öldürülmeyi istemiş ve bu gerçekleştirilmişti. Genel eğilim, gençliğin onurlandırılması, yaşlılığın ve yaşlıların ise horlanmasıdır. Roux, bunun istisnalarının da olduğunu, eğer bir kişi yaşlılığına rağmen toplumda büyük rol alıyor ve bunun üstesinden benzersiz bir şekilde geliyorsa, yani ‘yaşlılık korkusu’ aşılmışsa horgörünün tam zıttı, büyük bir saygının da izlenebildiğini belirtmektedir. Bu son duruma örnek olarak VII.yüzyılda Orhun Türklerinin kağanlarına danışmanlık yapan ve saygınlığı kağanın nezdinde çok büyük olan Tonyukuk’u göstermektedir. Kimaklarda, eğer görünür bir düşkünlüğü yoksa ‘seksen yaşına gelmiş olanlara tapılırdı’ diye yazan Roux, bunu, ‘sihirli olan şiddetli bir tepkiye, yani hayranlığa ya da nefrete yol açar’ diye açıklamaktadır.(Roux, 72-74).

Ölümün görünür nedeni asla gerçek nedeni değildir, bir araçtır ve gerçekte ‘öyle olmasaydı böyle olacaktı’, yani vahşi bir hayvanca parçalanmasaydı, hastalıktan ölecekti, ya da hastalıktan ölmeseydi yıldırım çarpacaktı... Söylemek istediğim bunların bir ve aynı şey olduğu değil, bizati hastalığın kendisinin gizil bir gücün ‘semptomu’ olduğudur... Ana temalardan biri bedeninin istilasısıdır ve ruh kovulur ve insan varoluşuna yabancı bir madde ya da varlık onun yerini alır. Burada ilginç bir ikilikten söz etmek yerindedir; çoğu kez korkulan istila eden varlık ya da madde değildir, yerinden edilmiş ruhtur. Bozkırda başıboş bir ruhtan daha tehlikeli ne olabilir ki!.. Şamanın görevi, yalnızca yabancıyı bedenden çıkarıp atmak değil, ruhu da evine yerleştirmektir. Bu görev hastalıktan, ölümden göksel yolculuğa eşlik etmeye değin çeşitlilik gösterse de ana işlev aynıdır.

ÖLÜM TABUSU

Roux’nun dikkat çektiği bir nokta da yazıtlarda ‘ölmek’ ve benzer kelimelerin çok az kullanılmış olmasıdır. Bu eylem başlıca üç durumda kullanılmaktadır:

- i. ağır bir suç sonrası Gök Tanrı’nın cezalandırmasında
- ii. sosyal ve ailevi dayanağı olmayanların ölümünden söz edildiğinde
- iii. hayvanlardan söz edildiğinde

Göründüğü gibi ölmek kelimesi üzerinde bir tabu olduğundan söz edebiliriz. Buna karşın öldürmek kelimesi ile ilgili benzer bir tabu yoktur. Sıklıkla bu kelime bir sevincin, düşmanı ya da av hayvanını altetme sevincinin bir ifadesidir. (Roux, 147).

Roux, Barthold'dan *yanılıp ölmek* deyimini aktarıyor. Karşılığı *günah işlemek ve bu yüzden ölmektir*. Roux, eski-ortaçağ bozkır kültüründe günah kavramının günümüzdeki hemen tamamen maneviyata ait anlamından çok kurumsal olduğunu belirtmektedir:

“Bizi ilgilendiren kültürde, günah, kesinlikle kurumsal bir düzene karşı işlenen bir suç ya da bir tabunun ihlalidir. Bu konuda, Barthold'un dediği doğrudur ve bir yasağı çiğnemek, kurulu düzene karşı çıkmak ölüme neden olabilir.

... Eylemin kendisi bunu gerçekleştirenin ölümüne yol açabilir... Politik bir güç kendini gökteki tanrı yerine koyabilir ve onun adına hareket edebilir: bunlar, ölüme mahkumiyettir.

Gök Tanrı'nın iyi bir şekilde algıladığımız tek temel emri savaşmaktır. Eğer savaşılmaz ve boyun eğilirse bu ihanet demek olur.

Aslında politik çöküş bir yok oluştur; erkekler öldürülür, kadınlar ve kızlar esir alınır, kağan ve imparator artık mevcut değildir; imparatorluk açısından artık yaşam kalmamıştır...

...ölüme yol açan başlıca suçlar... Düşmana boyun eğmek, seçilen topluma direnmek(düşman lehine), kağana isyan etmek, bir elçiyi öldürmek.”(Roux, Alt. 86-88)

Diğer suçlarla ilgili bilgiler de vardır: adam öldürmenin, zinanın cezası da sıklıkla ölümdür, bir genç kıza tecavüz eden biri ağır bir maddi ceza öder ve derhal onunla evlenmek zorundadır. ‘At hırsızlığı’ benzeri ‘büyük’ hırsızlıkların cezası da ölümdür. İleri gelenlerin evinin eşiğine basmak da keza idamla cezalandırılır. Ateşe bıçak sokmak, eti kazandan bir bıçakla almak, bir çadırda işlemek, oklara kırbaçla dokunmak, ata dizginle vurmak... bunlar bilinçli yapılıyorsa cezası ölümdür, yanılıp yapılmışsa, şamana gidip günahlardan arınmak gerekmektedir. Günah taşıyan eylemlerin tarifinde tabu'nun önemli bir yeri vardır. Eliade'nin tabu tanımı; “temaslarının taşıdığı tehlike nedeniyle izole edilen ya da yasaklanan nesnelere, eylemlerin ya da kişilerin bu durumu... kendi varoluş şekilleriyle ya da varlık düzeyinde bir kopukluk nedeniyle, az çok belirsiz bir doğa *gücü* içeren bir durumdur.”(Roux,91-92). Geçmişin evlerinde, ziyaretçiler suç işlemesin diye nöbetçiler dikilen kapı eşikleri böyle bir durumun temsilcisidir.

Bu topluluklarda tabu değeri yüksek mekânlardan biri de mezarlıklardır. Mezarlıklara girmek için kutsal bir zamanda olmak ya da bizati giren kişinin kutsal olması gerekmektedir. Mezarlık bekçileri vardı ve biri girmeye çalıştığında sıklıkla şiddete maruz kalırdı, dövülürdü. Kutsal bilinen bazı kişilerin mezarlarına komşu olmak, yakınında avlanmak ya da toprağı işlemek yasaktı. Bugün de mezarlık korkusu yaygındır ve ziyaretler özellikle kutsal bayramlara denk getirilir(Roux, 102).

RUHUN MEKÂNINI ARAMAK

Günümüzdeki vulgar ayrıma gelene, yani bir ruha sahip olmanın başlıbaşına bir iyilik hali olduğuna inanılana değin ruh, ya da onu karşılayan kavramların içeriğinde uzun süre iyilik ve kötülük yan yanaydı. Şimdiye kadar saydığımız kavramlar arasında özellikle İslâmiyet öncesi kullanılanlarda bu amorf anlam yığını izlenir. Tek bir örnek bile burada söylenen için yeterlidir: kutlu ile kuduz kelimelerinin Türkçedeki kökleri aynıdır: kut.

Ruh ile beden arasında bir karşıtlık olamadığının en iyi kanıtlarından biri de bedenin özellikle bazı maddelerinin ya da bölümlerinin ruh ile özdeşleştirilmesidir. Kan böyle bir maddedir. Cengiz Han'a, *anda*'sına, yani kan kardeşine ihanet etmiş Camuka, İmparatora şöyle yakarmaktadır:

“Tüm bunları hatırladığımda, utancımdan kıpkırmızı kesiliyorum ve *anda*'ma bakmaya cesaretim yok. Bana yeniden dostun olmamı teklif ediyorsun, ancak bunun artık mümkün olmadığını hissediyorum... Benim yüzümden asla rahat uyuyamayacaksın... Her konuda beni aştın. Şimdi, kalbinin huzur içinde olması için benim gecikmeden ölmem gerekiyor. Ama kanımı dökmeden öldür beni, ey *anda*! Bu şartla, torunlarının torunlarını bile korur ve onlar için ebedi bir dua okurum.” (Roux, Moğollar, 130)

Bozkır kültüründe kan tabusu belirgindir. Moğollar, İslâm ülkelerinde at koştururken, XIII. yüzyılda Bağdat'ta halifeyi en çok inanılan rivayete göre bir çuvala koymuşlar, ağzını dikmişler ve çiğneyerek öldürmüşlerdir. Selçuklularda, hanedanın hiçbir üyesinin infazı kan dökülerek yapılmamıştır. Bu gelenek, Osmanlı'da da şehzadelerin ya da padişah kardeşlerinin boğazlanması biçimiyle sürdürülmüştür. Yani hanedan, genel eğilim olarak 'hanedan kanı' dökmekten kaçınmıştır. Bu 'kan tabusu' Hunlara, İskitlere kadar gitmektedir. Yalnız insana yönelik değil, hayvanlara yönelik bu tutum izlenmiştir. Briçok Orta Asya kavminde avın kanını aktmadan başına vurularak öldürülmesi geleneği vardı. Kurban edilen hayvanın İslâmiyet öncesinde boğazı kesilmezdi ve Cengiz Han yasası'nda Müslümanlar gibi hayvan kesenlerin şiddetle cezalandırılmasını da içeriyordu. Bağlanmış hayvanın boğazına kol sokmak, ya da kalbini sökmek gibi kurban etme yöntemleri vardı. Süreç içinde belki kan tabusu seçilmiş insanların –hanedan üyeleri ve hayvanların-kurban adağı ile sınırlanmış olabilir, lakin bu olguda kökensel tabu hanedan ya da herhangi bir hayvan değil kan idi. Kanın korunmasının nedenini daha önce gördük; onda içkin olan gücün yok edilmemesidir. Bu güç, eğer kendisine gerekli özen ve saygı gösterilirse "koruyucu" bir nitelik kazanacaktır.

Ruh ile özdeşleştirilen ikinci beden kısmı ise iskelet idi. Bu topluluklar arasında çeşitlilik gösterir. Bazı topluluklar tüm iskeletin, yani 'insan şekli'nin korunmasına özen gösterirken, bazıları iskeletin en önemli parçası olarak görülen kafatasına özel bir değer vermekteydi. Özellikle düşmanın kafatasından içki içmek geleneğini anmak gerekir. Kafatası gerek düşman gerekse aile tarafından kutsal bir atıfla saklanabilir. Bazen kafatasının yerini kafa derisi de alabilir. Bazı tabular çatışabilir. Örneğin; kafa derisinin yüzülmesi ile kan dökülmemesi. Burada şuna dikkat etmek gerekir. Yöntemler çatışsa da aynı şeye hizmet ederler. Amaç aynıdır.

'Parça bütündür' ilkesi doğrultusunda iskelet "canlı varlığın ta kendisidir ve aynı zamanda da canlıyı geçmişe ve geleceğe bağlayan, kendisine atalarından miras kalan ve kendinden sonraki kuşaklara bıraktığı her şeydir." Eğer iskelet bütünlüğü korunursa, hayvan yeniden canlanacak ve bu özeni gösteren avcıya kendisini yeniden sunacaktır. Kürek kemiğine bakarak kehanette bulunmak bozkırda yaygındır ve Eliade'ye göre kürek kemiği*, sürekli yenilenen 'tüm hayat'ın sembolüdür (Roux,Alt., 127).

İskeleti yok etmek hayatı da yok etmektir. İskeletin korunması ise hayatın, yeniden canlanma olasılığının korunmasıdır, zira çürümeye direnen tek beden kısmıdır. Tatarlar, ve onlardan en az bin yıl önce Hunlar, düşmanlarının savaş şefleri öldüğünde dumanla bir an önce gideceği yere gitsin ve bir daha yeryüzüne dönmesin diye hemen yakarlardı. Daha da ileri gittiklerini biliyoruz; mezarlarından çıkartıp yaktıklarını... Moğolların hükümdarlarının mezarlarına, hatta mezarın bulunduğu bölgeye yasak koymalarının, mezar yerlerini hızla unutmalarının ana nedenlerinden biri de bu olsa gerek; ölen, yine de toplumun 'koruyucu ruhu' olan imparatoru korumak...

Ruhun bedenleştiği bir başka organ da erkek cinsel organıdır. Bir çok toplumda fallik semboller taşınmaktadır. Özellikle erkeğin döllenmedeki rolünün bilinmesiyle, phallus önemli bir güç simgesi haline gelmiştir.

Önemli bir inanışta ruhun bedende gezindiği ve belirli günlerde belirli bir bölgede bulunduğudır. Belirli günlerde tırnak kesmek uğurken, belli bir gün uğursuzluktur vesaire...Günlere göre ruhun mekanını tanımlayan ve buna göre de insanın özellikle bedeni ile ilişkisini düzenleyen bu inanışın "kökeni ne olursa olsun... 'şaman düşünce sistemine' maledilmesi konusunda hiçbir kuşumuz yoktur." Burada özellikle önemli bir nokta, 'ruhun amaçsız bir şekilde gezinmesi olgusunun' antik ve ortaçağ dönemleri de dahil Batı'ya yabancı olduğudur. (Roux, Alt. 141-142).

ERKEĞİN ÖLÜMÜNDE BELİREN KİMLİK: KADIN

Kadının toplumsal koşulları ile ilgili en önemli ipuçlarını, erkeğin ölümünün üzerinden biliyor olmamız çarpıcıdır. Ölümünden sonraki yaşamın kavranışı ile dünyevi yaşam arasında, günümüzde olduğu gibi büyük bir 'yarılma' yoktu. Ölümünden sonra da yaşamın dünyada olduğu gibi süreceği inancı devam etmekteydi. Bu nedenle, ölüm 'hastalığı' ile, kişinin uğrayabileceği kayıpların telafi edilmesi cenazelerin önemli bir ögesi idi. 'At-avrat-silah' üçlüsü, yalnız bozkırdaki yaşamın değil, ölümün de temel üçlülerindendi... Kişi, mezarına atıyla, eşiyile ve silahlarıyla gömülmekteydi. Bunların gömülmesinde sözkonusu inanç çerçevesi belirleyici idi ve bu çerçeve; örneğin, kişinin silahları, özel eşyaları mezarına konulmazsa onları almak için geri dönebileceği, böylece 'dirim' evreninin içinde murdar eşyalarını talep eden ruhların varlığı gibi çıkarsamaları da içermekteydi. Ölünün eşyalarından çekinme günümüzde de halen yaygın bir tutumdur.

Erkek öldüğünde eşinin de onunla gömülmesi tutumu uzun dönem yaşamıştır. VIII. Yüzyılın ortasında bile Uygurlarda, eğer üvey anneyi alacak bir oğul yoksa kadının ölen kocasına canlı canlı eşlik etmek durumunda kaldığı belirtilmektedir(Roux, Alt. 178). Belli bir aşamada buna bozkır kültür çevresinde bir çözüm bulunmuştur; kadın eşiyile gömülme yerine, ölümünden sonra ilk kocanın hakkı saklı tutularak, kadının dünyevi yaşamda statü kaybının engellenmesinin çareleri üretilir. Bunlardan en yaygın ve bilineni, koca öldüğünde, kadınıla, ölmüş olanın kardeşlerinden ya da başka kadından olmuş oğullarından birinin evlenmesidir. Oğul, kendi öz annesi dışında, ailede dul kalmış bütün kadınlarla evlenebilmektedir. Roux, Hunlardaki bu geleneğin Çinliler için bir şok olduğunu ve bir danışmanın Çin hükümdarına; babasını öldüren ve kendi (üvey) annesiyle evlenen Mao-tuen'i "akla ve insanlığa davet etme"nin boşuna olacağını belirttiğini aktarmaktadır. Sıklıkla bu hak küçük kardeşindir. "Çünkü, o, ocağın, evin ve yurdun koruyucusudur." (Roux, Alt. 176). Bugün de geniş aileler ayrıldığında, yaşlıların en küçük oğul ile aynı eve taşınmaları yaygındır.

Eğer dul kadın, öldüğünde ilk kocasına dönüyorsa, sonradan evlendiği kişi bu durumda sonsuz bekârlık hayatına mahkûm ediliyor demektir. Aynı şey, hiç evlenmeden ölmüş bir genç için de doğrudur. Buna bulunmuş çözüm ise Marco Polo'dan aktarılmaktadır:

"Belki dört yaşında belki de evlenme çağından hemen önce ölmüş bir oğul bulunan bir kişi; öte yandan, evlenme çağına gelmeden ölen bir kızı olan başka bir kişi, oğlunun ölmemiş olsaydı evlenme yaşına gireceği yıla gelindiğinde, ölen bu iki kişiyi evlendiriyorlardı: ölen oğlana eş olarak ölen kızı veriyorlar ve nikah töreni düzenliyorlardı. Sonra bir ruh çağırıcısı, nikah belgesini ateşe atıyor ve onu yakıyordu ve yükselen dumana bakarak, haberin öteki dünyadaki çocuklara vardığını ve onlara evlendiklerini duyurduğunu ve o andan itibaren ölen genç çocuğun ve ölen genç kızın öteki dünyada bu evlilikten haberdar olduklarını, birbirlerini karı koca bildiklerini söylüyorlardı. Bu durumda, büyük bir şölen yapıyorlar ve bir miktar eti etrafa dağıtarak bunların öteki dünyadaki çocuklarına gittiklerini söyleyip evlenen genç kadınıla genç erkeğin düğün şöleninden nasiplerini aldıklarını belirtiyorlardı. Sonra, biri genç kızı öteki oğlanı temsil eden iki tasvir yapıyorlar ve bu tasvirleri mümkün olduğu kadar çok süslenmiş bir arabaya koyuyorlardı. Atlar tarafından çekilen araba içinde, bu iki tasviri büyük bir sevinç ve bayram havası içinde her yerde gezdiriyorlardı, sonra bu tasvirleri ateşe atıp yakıyorlardı. Ardından, çeyiz olarak verdikleri tüm eşyaların ve yaşamak için gerekli olan her şeyin, yani evlerine yerleşen genç bir çift için ne gerekiyorsa her şeyin bir resmini yapıyorlar ve bunları yakarak çocuklarının bunlara öteki dünyada sahip olacaklarını söylüyorlardı. Bunu yaptıktan sonra, ölen iki kişinin tüm akrabaları kendilerini birbirine yakın kabul ediyor ve ölen çocukları hayattaymış gibi, yaşadıkları sürece birlikteliklerini devam ettiriyorlardı."

Roux da bu alıntıda dikkatimizi, özellikle yerde ve gökteki hayatların birbirinin aynı olmasına ve ateş ile şekli yok edilen ve ebedi şekillerine kavuşan nesnelere varlığına ve "ölenlerin yaşama şartlarının canlıların yaşama şartlarını düzenlediği"ne çekiyor.(Roux, Alt. 182).

Ünlü moğol sözünü tekrar anımsayıp bitirelim: "Şamanlar hayattan, lamalar ölümünden..."

KAYNAKÇA

Altay Türklerinde Ölüm, Jean-Paul Roux, Çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1999

Bilinmeyen İç Asya, Lajos Ligeti, Çev. Sadrettin Karatay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1986

Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler, Ümit Hassan, İletişim Yayınları

Kök Türkler-Kut, Küç, Ülüg, Sencer Divitçioğlu, YKY, İstanbul, Ekim 2000

Moğol İmparatorluğu Tarihi, Jean-Paul Roux, Çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001

Türklerin Tarihi, Doğan Avcıoğlu, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1999

**Anadolu Ruhsallığı adlı çalışmadan kısaltılarak alınmıştır ve 4-5 Kasım 2010 tarihlerinde yapılan Ölüm, Sanat, Mekân Sempozyumu'nda sunulmuştur.*

psikomitoloji.com